

A Study of the Relationship between Social and Economic Security and the Residence or Non-Residence of Sunni Hadith Scholars in Rayy and Isfahan in the Third Century AH

Abd al-Rafi' Rahimi^{1*}, Ashkan Gholami²

¹Associate Professor, Department of History, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

(Corresponding Author) aghabeigom@yahoo.com

²PhD Candidate in History, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran ashkangholmi26a@gmail.com

Abstract

Rayy and Isfahan, by virtue of various factors such as their geographical position, have always attracted the attention of actors in various domains, including the religious sphere. In this context, there exists a reciprocal relationship between the movement of Hadith scholars of the Sunni school and the question of the social-economic security of these two regions. The present study seeks to answer, through a descriptive-analytical method and a comparative approach, and relying on historical-geographical sources, the following question: What was the relationship between the attraction and repulsion of Hadith scholars and the social-economic security of Rayy and Isfahan? The findings of the research indicate that the various manifestations of Isfahan's economic life, such as commerce or agriculture, enjoyed greater prosperity. The result of this was the attraction of a larger number of Hadith scholars to Isfahan (as compared to Rayy). Regarding the factors repelling Hadith scholars, despite the high cost of goods in Isfahan, due to reasons such as severe political-military upheavals and the occurrence of natural disasters in Rayy,

Cite this article: Rahimi, Abd al-Rafi', Gholami, Ashkan, M.M. (2025). A Study of the Relationship between Social and Economic Security and the Residence or Non-Residence of Sunni Hadith Scholars in Rayy and Isfahan in the Third Century AH. *History of Islam*, 27(2), p. 139-162. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.66557.2328>

Received: 2026/3/31

Revised: 2026/6/10

Accepted: 2026/8/6

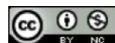
Available online: 2026/9/21

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://hiq@bou.ac.ir>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

the security of that region was jeopardized, and a large number of Rayy's Hadith scholars migrated to other regions.

In the early centuries, the importance and impact of political, religious, and economic developments prevailed over other aspects of human community life, particularly urban life and various social-religious strata. Under such conditions, the approach of local economic-religious history is highly instrumental in achieving a better and more precise understanding of the historical atmosphere of various regions of Iran.

In accordance with this principle, in the early centuries, certain regions attracted the attention of centers of power due to their geo-strategic position as well as their natural endowments. In this context, Rayy and Isfahan, possessing such characteristics, were constantly embroiled in the vicissitudes of historical events. These developments exerted an influence on the social-economic security of these two regions and bore a reciprocal relationship with certain aspects of the urban life of these regions, such as the life of a particular group among the social-religious strata.

The factors attracting Hadith scholars to Rayy and Isfahan bore a close relationship with the social-economic security of these two cities. These factors may be examined under sub-categories such as security measures in Isfahan, such as preventing the unauthorized entry of soldiers into people's homes, or the suppression of rebels, and tax reductions in Rayy by order of the Abbasid caliphs. Of course, due to factors such as the establishment of powerful rulers in Isfahan, such as the Banu Dulaf dynasty or Badr al-Hammami, as well as more severe political-military upheavals in the land of Rayy, the various manifestations of the economic life of this city, such as commerce or agriculture, enjoyed greater prosperity. The result of this was the attraction of a larger number of Hadith scholars to Isfahan as compared to Rayy. Regarding the factors repelling Hadith scholars, despite the high cost of goods in Isfahan—which was the offspring of factors such as severe political-military upheavals as well as the occurrence of destructive natural disasters in the land of Rayy—a larger number of Rayy's Hadith scholars, as compared to Isfahan, migrated to other regions.

Concerning the role of the authors in the present article, it should be stated that the portion relating to the research and study of primary sources was carried out by Ashkan Gholami, under the supervision of Dr. Abd al-Rafi' Rahimi.

Keywords: Hadith scholars, Isfahan, Rey, economic situation, social security

دراسة العلاقة بين الأمن الاجتماعي والاقتصادي وإقامة محدثي أهل السنة من عدمها في الري وأصفهان في القرن الثالث الهجري

عبدالرفيع رحيمي^١، اشكان غلامى^٢

١. أستاذ مشارك في التاريخ، جامعة الإمام الخميني الدولية، قزوین، إيران (الكاتب المسؤول) aghabeigom@yahoo.com

٢. طالب الدكتوراه في التاريخ، جامعة الإمام الخميني الدولية، قزوین، إيران ashkangholmi26a@gmail.com

الملخص

لطالما حظيت الري وأصفهان باهتمام الفاعلين في مجالات مختلفة، ولا سيما في المجال الديني، بالنظر إلى عوامل شتى، منها الموقع الجغرافي. وفي هذا السياق، توجد علاقة تبادلية بين تنقل محدثي أهل السنة ومسألة الأمن الاجتماعي. الاقتصادي في هذين الإقليمين. من هذا المنطلق، تسعى الدراسة الراهنة، من خلال المنهج الوصفي التحليلي والمقارنة المقارنة، وبالاعتماد على المصادر التاريخية الجغرافية، إلى الإجابة عن سؤال جوهرى، هو: كيف كانت العلاقة بين استقطاب المحدثين ونفوذهم، والأمن الاجتماعي. الاقتصادي في الري وأصفهان؟ وتشير نتائج الدراسة إلى أن مظاهر الحياة الاقتصادية المختلفة في أصفهان، كالزراعة والزراعة، كانت تشهد ازدهارا أكبر، مما أدى إلى استقطاب عدد أكبر من المحدثين إلى أصفهان (مقارنة بالري). أما فيما يتعلق بعوامل نفوذ المحدثين، فهاجر عدد كبير من محدثي الري إلى أماكن أخرى، ولا سيما أصفهان، رغم ارتفاع تكاليف المعيشة فيها، بسبب عوامل مختلفة كالاضطرابات السياسية. العسكرية الحادة ووقوع الكوارث الطبيعية في الري.

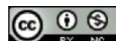
استناداً إلى هذه المقالة: رحيمي، عبدالرفيع، غلامى، اشكان (١٤٠٥). دراسة العلاقة بين الأمن الاجتماعي والاقتصادي وإقامة محدثي أهل السنة من عدمها في الري وأصفهان في القرن الثالث الهجري. تاريخ الإسلام، ٢٧ (٢)، ص ١٦٢-١٣٩.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2023.66557.2328>

hiq@bou.ac.ir

الناشر: جامعة باقر العلوم

نوع المقالة: بحثية

فى القرون الأولى، كان للتحوّلات السياسية والدينية والاقتصادية وقعٌ كبيرٌ فى سائر جوانب حياة المجتمع الإنسانى، وخاصّة الحياة الحضريّة ومختلف الشرائح الاجتماعية. الدينية. وفى ظلّ هذه الظروف، تسهم مقارنة التاريخ الاقتصادي. الدينى المحلى إسهاماً بارزاً فى تحديد الأوضاع التاريخية السائدة فى مختلف المناطق الإيرانية.

وبناءً على هذا المبدأ، صارت بعض المناطق فى القرون الأولى، بسبب موقعها الجغرافى والإستراتيجى وطاقتها الطبيعية، فى بؤرة اهتمام مراكز القوة والسلطة. وفى هذا السياق، خضعت الرى وأصفهان على الدوام لتقلّبات الأحداث التاريخية. فأتّرت هذه التحوّلات أثراً أكبر فى الأمن الاجتماعى. الاقتصادى لهذين الإقليمين، وكانت لها علاقة تبادلية مع بعض جوانب الحياة الحضريّة فيهما، كحياة بعض الفئات الاجتماعية الدينية آنذاك.

لا شك فى أن استقطاب المحدثين إلى الرى وأصفهان كان على علاقة وثيقة بالأمن الاجتماعى. الاقتصادى السائد فى هاتين المدينتين. ويمكن دراسة هذه العوامل ضمن محاور فرعية، منها: الإجراءات الأمنية فى أصفهان كمنع الجنود من دخول بيوت الناس دون إذن أو قمع المتمردى، والتخفيف الضريبى فى الرى بأمر من الخلفاء العباسيين. ولا يفوتنا أيضاً أن بعض العوامل الرئيسة كاستقرار حكام أقوياء فى أصفهان، مثل: أسرة بنى دلف أو بدر الحمamy، وكذلك الاضطرابات السياسية. العسكرية الحادة فى إقليم الرى، كلها أدّت إلى ازدهار مظاهر الحياة الاقتصادية المختلفة فى هذه المدينة، كالتجارة والزراعة، الأمر الذى أفضى إلى استقطاب عدد أكبر من المحدثين إلى أصفهان مقارنةً بالرى. أما فيما يتعلق بعوامل نفور المحدثين، فعلى الرغم من غلاء السلع فى أصفهان، فقد هاجر عدد أكبر من محدثى الرى - مقارنةً بأصفهان - إلى أماكن أخرى، نتيجةً لعوامل كالاضطرابات السياسية. العسكرية الحادة، وكذلك وقوع الكوارث الطبيعية فى إقليم الرى. أما فيما يتعلق بعوامل نفور المحدثين، فكما أشرنا سابقاً، هاجر عدد كبير من محدثى الرى إلى أماكن أخرى،

ولا سيما أصفهان، رغم ارتفاع تكاليف المعيشة فيها، بسبب عوامل مختلفة كالاضطرابات السياسية. العسكرية الحادة ووقوع الكوارث الطبيعية فى الرى.

الكلمات المفتاحية: المحدثون، أصفهان، الرى، الأوضاع الاقتصادية، الأمن الاجتماعى

بررسی نسبت امنیت اجتماعی و اقتصادی با اقامت و عدم اقامت محدثان عامه در ری و اصفهان در قرن سوم ق

عبدالرفیع رحیمی^۱ اشکان غلامی^۲

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین، ایران (نویسنده مسئول) aghabeigom@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین، ایران ashkangholmi26a@gmail.com

چکیده

ری و اصفهان از همان قرون اولیه مورد توجه کانون‌های قدرت قرار داشتند. پژوهش حاضر در صدد است که با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی و با تکیه بر منابع تاریخی و جغرافیایی به این پرسش پاسخ دهد که رابطه بین اقامت محدثان عامه در ری و اصفهان و یا هجرت آنان از این دو شهر با امنیت اجتماعی و اقتصادی چه بوده است؟ یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در نتیجه رونق جلوه‌های مختلف حیات اقتصادی، همچون تجارت و کشاورزی، در اصفهان و با وجود گرانی کالا، تعداد بیشتری از محدثان در اصفهان در مقایسه باری سکنی داشته‌اند. از سوی دیگر، تعداد زیادی از محدثان به دلایلی چون آشوب‌های سیاسی-نظامی، وقوع حوادث طبیعی در ری و به مخاطره افتادن امنیت آن، از اقامت در آن شهر چشم پوشیده و به دیگر نقاط هجرت کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: محدثان، اصفهان، ری، اوضاع اقتصادی، امنیت اجتماعی

استناد به این مقاله: رحیمی، عبدالرفیع، غلامی، اشکان (۱۴۰۵). بررسی نسبت امنیت اجتماعی و اقتصادی با اقامت و عدم اقامت محدثان عامه در ری و اصفهان در قرن سوم ق. تاریخ اسلام، ۲۷(۲)، ص ۱۶۲-۱۳۹.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2023.66557.2328>

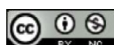
<https://hiq@bou.ac.ir>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۱/۱۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۳/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۵/۱۵؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۶/۳۰

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

نوع مقاله: پژوهشی

۱۴۰۴/© نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند

مقدمه

در قرون اولیه، اهمیت و تاثیرگذاری تحولات سیاسی، مذهبی و اقتصادی بر سایر جنبه‌های زیست جامعه انسانی، خاصه زندگی شهری و اقشار مختلف اجتماعی - مذهبی، غلبه داشت. در این شرایط، رویکرد تاریخ اقتصادی - مذهبی محلی در شناسایی بهتر و دقیق تر فضای تاریخی مناطق مختلف ایران بسیار کارگشااست. با توجه به این اصل، در قرون اولیه، برخی از مناطق به دلایل موقعیت جغرافیایی - استراتژیک و هم چنین استعدادهای طبیعی، مورد توجه کانون‌های قدرت قرار داشته‌اند. در این میان، ری و اصفهان با داشتن چنین خصوصیتی، همواره در تلاطم حوادث تاریخی، از جمله تحولات حوزه اقتصادی، قرار داشته‌اند. این تحولات با برخی از جوانب حیات شهری این سرزمین‌ها، مانند حیات گروه خاصی از اقشار اجتماعی - مذهبی، رابطه‌ای دو سویه داشته‌اند.

در باب پیشینه پژوهش باید گفت که در زمینه موضوع مقاله حاضر، به رغم وجود برخی تحقیقات اخیر، پژوهشی منسجم و مستقل انجام نگرفته است. یک مقاله مربوط به قرن سوم و در رابطه با شهر اصفهان یافت شد. تحت عنوان «اصفهان در قرون نخستین قق» نوشته ابوالقاسم فروزانی که در نقل برخی وقایع تاریخی به منابع تحقیقاتی دوره معاصر استناد کرده است. در ذکر حوادث سیاسی - نظامی اصفهان در قرن سوم، اطلاعات مختصر و مفیدی را ارائه کرده، اما تحلیلی در خصوص ارتباط امنیت اجتماعی - اقتصادی با جذب و دفع محدثان ارائه نکرده است. در خصوص سرزمین ری در قرون اولیه، کتاب آقای سعیدرضا عاملی تحت عنوان مطالعات شهر ری موجود است. فصل اول این کتاب به تاریخچه شهر ری، قبل و بعد از اسلام، اختصاص دارد. ایشان هیچ اشاره‌ای به بحث امنیت اجتماعی - اقتصادی سرزمین ری و ارتباط این موضوع با جذب و دفع محدثان نداشته‌اند.

قبل از شروع بحث اصلی، ذکر دو نکته خالی از فایده نیست:

نخست: دوره زمانی مورد بررسی، قرن سوم است. در قرن‌های چهار و پنج شاهد نگارش و مکتوب شدن انواع منابع تاریخی به جهت تنوع و کثرت آن‌ها هستیم، اما چنین وضعیتی در قرن سوم رخ نداد؛ از این رو، یکی از علل انتخاب دوره زمانی در پژوهش حاضر نیز به همین موضوع باز می‌گردد. در خصوص قرن‌های بعدی، یعنی چهارم تا ششم، پژوهش‌های فراوانی در حوزه‌های گوناگون صورت گرفته، اما قرن‌های نخستین کمتر مورد توجه محققین قرار داشته است.

دوم: گروه‌های خاصی از محدثان مورد توجه این تحقیق قرار دارند. در ذیل، گروه‌های مختلف محدثان به صورت دسته‌بندی ارائه شده و در ادامه بیان می‌گردد که در پژوهش حاضر، کدام گروه‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌اند:

	محدثانی که تجارت می‌کرده‌اند	محدثانی که تاجر نبوده‌اند
۱	محدثان تاجر اصفهانی که در موطن خویش وفات یافتند و به سایر مناطق هجرت دائمی نداشتند	آن دسته از محدثان اصفهانی که به قصد شنیدن حدیث، به صورت موقت از اصفهان خارج می‌شدند
۲	محدثان اصفهانی که برای همیشه از اصفهان به سایر مناطق هجرت کردند	آن دسته از محدثانی که به صورت موقت از سایر سرزمین‌ها به اصفهان سفری داشتند
۳	محدثانی که از سایر سرزمین‌ها به اصفهان وارد گشته و برای همیشه در این شهر مستقر شدند	آن دسته از محدثان اصفهانی که به صورت دائم از اصفهان به سرزمین‌های دیگر هجرت کردند
۴	محدثانی که از سایر سرزمین‌ها به اصفهان سفر داشته‌اند.	آن دسته از محدثان اصفهانی که برای مدتی طولانی (به عنوان نمونه، بیش از ۲۰ سال) به سرزمین دیگری هجرت کرده و سپس به موطن خویش بازگشته‌اند
۵		آن دسته از محدثانی که از سایر سرزمین‌ها به اصفهان هجرت کرده و به صورت دائم در این شهر سکونت یافته‌اند.

در پژوهش حاضر، تمامی زیرمجموعه‌های گروه اول (محدثان تاجر) و گروه دوم (محدثان غیر تاجر)، به جز از ردیف اول و دوم، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. لازم به یادآوری است که اطلاعات تاریخی مربوط به قرن سوم، آن هم برای تاریخ محلی، بسیار محدود می‌باشد. بنابراین، ممکن است که از دید خواننده، بین گزاره‌های تاریخی و تحلیل‌ها ربط مستقیمی دیده نشود. برای حل این مشکل، سعی شد که به قرائن تاریخی استناد شود.

۱. عوامل جذب و دفع محدثان به ری و اصفهان حد فاصل سال‌های ۲۰۰ تا ۲۵۰ ق

۱-۱. عوامل جذب - سیاست‌های حاکمان

در اواخر قرن دوم، بر اساس اقدامات دربار خلافت عباسی، اصفهان در وضعیت مطلوبی قرار داشت. با سرکوب شورش خرمدینان این منطقه^۱ و هم‌چنین شورش خربان بن عیسی^۲ برادر ابو دلف قاسم بن عیسی که کاروان‌های اصفهان را غارت می‌کرد،^۳ امنیت اجتماعی این منطقه تا حدودی تأمین شد. به جهت امنیت اقتصادی، با جدا شدن سرزمین قم از اصفهان، که موجب جدایی مالیات این دو منطقه و کاهش فشار مالی بر طرفین گشت،^۴ امنیت اقتصادی اصفهان نیز رو به بهبودی نهاد. در چنین شرایطی، محدثان از سایر نقاط به این سرزمین جذب شدند. به طور مثال، حُسن بن حَفص الهمدانی، از علمای کوفه، به اصفهان هجرت کرد. ایشان بنابر قرائنی، بعد از تاریخ ۱۹۵ ق در این سرزمین حضور داشته و مقام قضاوت آن شهر را به دست گرفت. ثروت او سالانه

۱. دینوری، أخبار الطوال، ۱۳۴۶، ص ۴۳۲؛ طوسی، سیاست‌نامه، ۱۳۴۴، ص ۲۵۲.

۲. تاریخ فوت نامشخص.

۳. مافروخی، محاسن اصفهان، ۱۳۲۸، ص ۸۶.

۴. قمی، تاریخ قم، ۱۳۶۱، ص ۳۱؛ ابن رسته، اعلاق النفیسه، ۱۳۶۵، ص ۱۸۰.

۱۰۰ هزار درهم بوده و به سایر علما کمک‌های مالی می‌کرد^۱. ثروت بی‌شمار او نشان از امنیت اقتصادی مطلوب در اصفهان دارد.

همزمان با وقایع اصفهان (اواخر قرن دوم)، اهالی ری هیچ‌کمکی به سپاهیان مأمون (۱۹۷-۲۱۸ ق) که علیه برادرش امین شورش کرده بود، نکردند. مردم ری دروازه‌های شهر را بر روی سپاهیان طاهر بن حسین (۲۰۶-۲۰۷ ق)، فرمانده لشکر مأمون، بستند^۲. با وجود این، مأمون پس از رسیدن به خلافت نه تنها دست به انتقام نزده، بلکه به جهت اقتصادی امتیازاتی برای ری در نظر گرفت. ابن فقیه چنین نقل می‌کند:

خراج ری، دوازده میلیون درهم بود. تا آنکه مأمون، در مسیر بازگشت از خراسان به بغداد (۲۰۲ ق) و در ری دو میلیون درهم از آن کاست و بدان مبلغ به مردم نوشته داد^۳.

بر اساس قرینه‌ای، کاهش مالیاتی ری، حداقل تا حدود سال ۲۱۲ ق دوام داشته است.

۱. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۰، ص ۳۵۶-۳۵۷.

۲. تاریخ دقیق هجرت حُسَین بن حَفْص الهمدانی از کوفه به اصفهان مشخص نیست، اما بر اساس قراینی، بعد از تاریخ ۱۹۵ ق به اصفهان هجرت کرده است. ابن قراین به شاگردان او بازمی‌گردد. یکی از آنان عَبْد الملك بن محمد بن عَبْد الله، أَبُو قِلَابَةَ الرَّقَاشِی (ذهبی، سیرالاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۰، ص ۳۵۶) که در سال ۱۹۰ ق در بصره متولد شد (ذهبی، تاریخ اسلام، ۲۰۰۳ م، ج ۶، ص ۵۷۱). با توجه به اطلاعات ارائه شده، اگر فرض کنیم که عبدالملک در ۵ سالگی از حسین بن حفص، در بصره، حدیث شنیده باشد، می‌توان گفت که به احتمال زیاد حسین در سال ۱۹۵ ق در بصره حضور داشته است.

قدیمی‌ترین شاگرد او، از نظر تاریخ تولد، ابویشر اسماعیل بن عبد الله سَمُویَه می‌باشد که در اصفهان و در سال ۱۹۰ ق متولد شد (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۳، ص ۱۰). بنابراین، به احتمال زیاد، تاریخ هجرت حسین بن حفص از عراق به اصفهان بین سال‌های ۱۹۵ تا ۲۰۰ بوده است. علت در نظر گرفتن سال ۲۰۰ ق آن است که نقل شده وی پس از ورود به اصفهان صاحب ثروت بسیاری شد. به حدی که به دیگر علما کمک مالی می‌کرد. با توجه به این شرایط و تاریخ فوتش در سال ۲۱۲ ق (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۰، ص ۳۵۶ و ۳۵۷) مدت ده سال، به صورت تقریبی، برای جمع‌آوری این مقدار ثروت در نظر گرفته شده است.

۳. دینوری، أخبار الطوال، ۱۳۴۶، ص ۴۳۹.

۴. ابن فقیه، البلدان، بی تا، ص ۱۰۷.

در سال‌های ۲۱۱ و ۲۱۲ ق، علی بن ابی‌العباس مأمور جمع‌آوری خراج از خراسان و ری شد. در زمان او خراج ری ده میلیون درهم بود.^۱ به احتمال زیاد، علت چنین اعطای امتیازی، موقعیت جغرافیایی و وضعیت اقتصادی مطلوب ری پیش از دوران خلافت مأمون و امید خلیفه عباسی به بهره‌برداری مالی از این سرزمین در بلند مدت بود. در چنین شرایطی محدثان از سایر نقاط به منطقه ری جذب شدند. به طور مثال، ایوب بن عروه القُرَجی، از محدثان کوفی، بنابر قرائنی، بعد از تاریخ ۲۰۰ ق، به ری سفر کرده^۲ و در این سرزمین ساکن شد.^۳ مثال دیگر، أبو علی زید بن واقد البصری،^۴ از علمای بصره بود که بنابر قرائنی، بعد از تاریخ ۲۰۰ ق، به شهر ری هجرت کرد و فی مابین سال‌های ۲۰۰ الی ۲۱۰ ق وفات یافت.^۵

در باب اصفهان، در ایام خلافت مأمون، گزارشی دال بر جنگ‌های سیاسی - نظامی در سرزمین اصفهان یافت نشده است. در این ایام، مهاجرت متعدد علما از سایر

۱. ابن‌خردادبه، مسالک و ممالک، ۱۳۷۱، ص ۳۱.

۲. در باب تاریخ هجرت ایوب، از محدثین کوفی، به ری، باید گفت که قراین موجود مربوط به مشایخ و شاگردان او است. تمام استادان ایوب (سمعانی، الانساب، ۱۹۶۲ م، ج ۱۰، ص ۳۶۷) از علمای کوفه بودند و همگی پیش از تاریخ ۲۰۰ ق وفات یافتند؛ از جمله ابوبکر بن ابی‌عیاش، از علمای کوفه و متوفای ۱۹۳ ق (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۸، ص ۵۰۷). حفص بن غیاث، از علمای کوفه و متوفای ۱۹۴ ق (مزی، تهذیب الکمال، ۱۹۸۰ م، ج ۷، ص ۶۹) و عبدالسلام بن حرب، از علمای کوفه و متوفای ۱۸۷ ق (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۸، ص ۳۳۶). از طرفی، یکی از شاگردان ایوب در شهر ری، ابو حاتم رازی بود. ابو حاتم در سال ۱۹۵ ق در ری متولد شد (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۳، ص ۲۴۷). حتی اگر فرض کنیم ابو حاتم در پنج سالگی از ایوب حدیث شنیده باشد، می‌توان گفت که ایوب از سال ۲۰۰ ق به بعد در ری زندگی می‌کرده است.

۳. سمعانی، الانساب، ۱۹۶۲ م، ج ۱۰، ص ۳۶۷ - ۱۷.

۴. تاریخ فوت نامشخص

۵. رازی، الجرح و التعديل، ۱۹۵۳ م، ج ۳، ص ۵۷۴. تاریخ ورود ابو علی زید بن واقد به ری مشخص نیست، اما بر اساس قراینی در حدود سال ۲۰۰ ق وارد ری شده است. چراکه یکی از شاگردانش ابو حاتم رازی است که (ذهبی، تاریخ اسلام، ۲۰۰۳ م، ج ۵، ص ۷۷) در سال ۱۹۵ ق در ری متولد شد (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۳، ص ۲۴۷). نقل است که ابو حاتم گفت: زمانی که زید بن واقد وارد شهر ما شد، شاگرد او شدم، فهمیدم عالمی بزرگ است (رازی، الجرح و التعديل، ۱۹۵۲ م، ج ۳، ص ۵۷۴). اگر فرض کنیم که ابو حاتم در ۵ سالگی شاگرد زید بن واقد بوده، می‌توان گفت که زید بن واقد در حدود سال ۲۰۰ ق در شهر ری می‌زیسته است.

نقاط به این منطقه اتفاق افتاد. به طور مثال، در سال ۲۰۶ ق، بکر بن بَکَّار ابو عمرو، محدثی از بصره، به اصفهان هجرت کرد و تا آخر عمرش در آن شهر زیست.^۱ مثال دیگر، أَحْمَد بن یونس بن المسیب کوفی است که بنا بر قرائنی، بعد از تاریخ ۲۱۲ ق به اصفهان هجرت کرده است.^۲ مثال دیگر، ابوالحسین محمد بن بکیر بن واصل می باشد در سال ۲۱۶ ق از بغداد به اصفهان هجرت کرد.^۳ عمرو بن علی الفلاس (م. ۲۴۹ ق) در سال ۲۱۶ ق از بصره به اصفهان سفر کرد. ذهبی برای معرفی او از تعبیر حافظ و امام استفاده کرده است.^۴ اصفهان بر خلاف دوره مأمون، در اوایل خلافت جانشین او، معتصم (حک: ۲۱۸-۲۲۷ ق) به جهت امنیت اجتماعی - اقتصادی در مخاطره قرار گرفت. در همان اوایل خلافت معتصم (۲۱۸ ق)، خرم دینان به رهبری علی مزدک از ناحیه اصفهان خروج کرده و مسلمانان را به قتل رسانده و فرزندان طایفه عجلی را اسیر می گرفتند. روستاهای اصفهان نیز غارت شدند.^۵ مناطق روستایی اصفهان، که منبع تأمین برخی نیازهای شهر بودند، به شدت آسیب دیدند. در چنین شرایطی، شخصیت های دینی متعددی در ایام خلافت معتصم از اصفهان به سایر نقاط هجرت کردند. به عنوان نمونه، حیان بن بشر (م. ۲۴۰ ق)، حنفی مذهب، قاضی اصفهان در تاریخ ۲۱۸ ق، به بغداد مهاجرت کرد.^۶ هم چنین محمد بن اسحاق بن ماهان المَسُوحی، از محدثان اصفهانی، پیش از تاریخ ۲۲۰ ق به دینور هجرت کرد.^۷

۱. ابو شیخ، طبقات المحدثین، ۱۹۹۲ م، ج ۲، ص ۵۱.
۲. ذهبی، تاریخ اسلام، ۲۰۰۳ م، ج ۶، ص ۲۸۳.
۳. ابو شیخ، طبقات المحدثین، ۱۹۹۲ م، ج ۲، ص ۸۹.
۴. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۱، ص ۴۷۰ و ۴۷۲.
۵. طوسی، سیاست نامه، ۱۳۴۴، ص ۲۵۳ و ۲۵۴؛ در کتاب تاریخ طبری، ۱۳۸۴، ج ۱۳، ص ۵۲۹۹، در ذکر حوادث تاریخ ۲۱۸ ق، ابتدای خلافت معتصم، به شورش خرم دینان در اصفهان اشاره شده است.
۶. صفدی، الوافی بالوفیات، ۲۰۰۰ م، ج ۱۳، ص ۱۳۶.
۷. ابو شیخ، طبقات المحدثین، ۱۹۹۲ م، ج ۳، ص ۱۶۷؛ ذهبی، تاریخ اسلام، ۲۰۰۳ م، ج ۶، ص ۱۰۱۶؛ قرینه تاریخ خروج محمد بن اسحاق باز می گردد به مشایخش. یکی از معلمین او عبدالله بن مسلمة القعنبی، از علمای بصره و متوفای ۲۲۱ ق بود (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۰، ص ۲۶۴).

در ادامه خلافت معتصم، حادثه‌ای ناگوار در اصفهان رخ نداد. ظاهراً در این دوره ثباتی در امنیت برقرار شده بود. یکی از پیامدهای این امر، مهاجرت علما از سایر نقاط به این منطقه بود. به طور مثال، ابو مسعود احمد بن فرات رازی، از محدثان مشهور، به اصفهان هجرت کرد و تا پایان عمرش (۲۵۸ ق) در آن شهر باقی ماند. به نظر می‌رسد وی در سال ۲۲۵ ق وارد اصفهان شده است.^۱ نمونه‌ای دیگر، ابو ایوب سلیمان بن داود شاذکونی، از علمای اهل بصره، بود که به اصفهان هجرت کرد و به سال ۲۳۴ در اصفهان (و طبق نقل دیگر در موطن خویش بصره) از دنیا رفت.^۲ ابو نعیم (م. ۳۶۹ ق) تصریح کرده که وی چند بار به اصفهان سفر داشته است.^۳ نمونه‌ی دیگر در سال ۲۴۲ ق حُمید بُن مَسْعَدَه (م. ۲۴۴ ق) قاضی و محدث بصری و سلمه بن شبيب، محدث نیشابوری به اصفهان سفر کرده‌اند.^۴

بر اساس اطلاعات ارائه شده، سرزمین عراق کانون حدیثی مشهوری در قرن سوم بود. یکی از قرائن برای عدم مهاجرت محدثان اصفهانی (فی مابین سال‌های ۲۲۰ الی ۲۴۰) به عراق، استناد به فهرست شاگردان علمای مشهور عراق می‌باشد. در این رابطه به دو نفر اشاره می‌گردد. محمد بن سعد (م. ۲۳۰ ق)، صاحب طبقات الکبری و عالم مشهور

۱. بنابر قرینه‌ای تاریخ ۲۲۵ ق بیان شد. آن قرینه چنین است که: در کتاب سیر اعلام النبلاء ذهبی نقل شده که ابو مسعود بعد از سال ۱۸۰ ق و در زمان خلافت هارون الرشید متولد شد (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۲، ص ۴۸۱). زمان دقیق تولدش مشخص نیست اما در کتاب تاریخ اصفهان ابو نعیم نقل شده که: ابو مسعود در حالی که ۴۵ سال داشت به اصفهان وارد شد (ابو نعیم، تاریخ اصفهان، ۱۹۹۰ م، ج ۱، ص ۱۱۳). اگر گزارش ابو نعیم را درست بدانیم، ابو مسعود در سال ۱۸۰ ق متولد شده و در سال ۲۲۵ ق وارد اصفهان شده است.

۲. بغدادی، تاریخ بغداد، ۲۰۰۲ م، ج ۱۰، ص ۵۵.

۳. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۰، ص ۶۸۳؛ تاریخ دقیق سفرهای او مشخص نیست اما بر اساس قرینه‌ای می‌توان گفت که پس از تاریخ ۲۳۰ ق، به عراق بازگشته است. ابو زرعه رازی در بغداد، ملاقاتی با ابو ایوب شاذکونی داشت (بغدادی، تاریخ بغداد، ۲۰۰۲ م، ج ۱۰، ص ۵۵). بنابر گزارشی ابوزرعه در سال ۲۳۰ به بغداد وارد شد (ابن ابی حاتم، همان، ۱۹۵۲ م، ج ۱، ص ۳۴).

۴. ابو شیخ اصفهانی، تاریخ اصفهان، ۱۹۹۰ م، ج ۲، ص ۱۹۶؛ ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۲، ص ۲۵۶.

بغداد،^۱ می باشد که هیچ کدام از شاگردانش از اهالی اصفهان نبوده اند. در میان شاگردان احمد بن حنبل (م. ۲۴۱ق)، از دیگر محدثان مشهور این قرن نیز هیچ شاگرد اصفهانی به چشم نمی خورد.

۲-۱. عوامل دفع محدثان

وضعیت ری حد فاصل سال های ۲۳۵ الی ۲۵۰، به دلیل وقوع حوادث طبیعی مخرب، بسیار آشفته شد. در سال ۲۳۶ق، زلزله شدیدی در ری اتفاق افتاد و ۴۵ هزار نفر از بین رفتند.^۲ در سال ۲۴۱ق نیز دوباره زلزله شدیدی در ری اتفاق افتاد و خانه ها خراب شده و مردمان زیادی کشته شدند. این زلزله تا ۴۰ روز ادامه داشت.^۳ در سال ۲۴۹ق نیز زلزله دیگری اتفاق افتاد و باز هم مردم بسیاری کشته شده و باقی مانده ها از شهر فرار کردند.^۴ وقوع حوادث طبیعی مخرب در ری، موجب عدم امنیت اجتماعی - اقتصادی گشته و یکی از پیامدهایش مهاجرت برخی از شخصیت های دینی این سرزمین به سایر نقاط بود. به عنوان نمونه، در سال ۲۴۴ق، ابوبشر دولابی محمد بن احمد (م. ۳۱۰ق)، محدث، از اهالی ری، به بغداد مسافرت کرد.^۵ نمونه دیگر، ابراهیم بن یوسف از محدثان ری که بنابر قرینه ای، پیش از تاریخ ۲۴۶ق به عراق و شام سفر کرد.^۶

۱. بغدادی، تاریخ بغداد، ۲۰۰۲م، ج ۳، ص ۲۶۶.

۲. حسنی رازی، تبصرة العوام، ۱۳۱۳، ص ۱۹۶.

۳. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۸۲، ج ۹، ص ۴۱۴۱.

۴. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۸۲، ج ۹، ص ۴۱۸۶.

۵. قرینه این مطلب، روایتی می باشد که خود دولابی از محمود بن خدش، در شهر بغداد و به سال ۲۴۴ق نقل کرده است (دولابی، ۲۰۰۱، در کدام کتاب؟؟؟ ج ۱، ص ۱۸۵).

۶. زرکلی، الاعلام، ۱۹۸۰م، ج ۱، ص ۸۱؛ تاریخ دقیق سفر ابراهیم بن یوسف مشخص نیست اما می توان گفت که قبل از تاریخ ۲۴۶ق بوده است. یکی از شاگردان او احمد بن ابی الحواری، عالم دمشق (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵م، ج ۱۴، ص ۱۱۶) و متوفای ۲۴۶ق بود (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵م، ج ۱۲، ص ۹۴).

۲. عوامل جذب و دفع محدثان ری و اصفهان (۲۵۰ الی ۳۰۰ ق)

۲-۱. عوامل جذب - سیاست‌های حاکمان

در سال ۲۶۴ ق عبدالرحمن محمد بن ادريس، ابو حاتم رازی (م. ۳۲۷ ق)، مفسر مشهور اهل سنت، سفری به اصفهان کرد تا با ابو عبدالرحمن یونس بن حبیب دیدار کند.^۱ از عبدالرحمن بن ابی حاتم نقل شده که گفت زمانی که در اصفهان بودم، دچار گرانی کالاها شدم.^۲ این واقعه همزمان است با ماجرای تهدید یعقوب لیث صفاری (۲۴۸-۲۶۴ ق) برای حمله به اصفهان.^۳ یکی از پیامدهای این عدم امنیت اجتماعی، هجرت شخصیت‌های دینی اصفهان به سایر سرزمین‌ها بود. به عنوان نمونه محمد بن حسین بن ابراهیم عجلان، أبو شیخ الأصبهانی (م. ۲۹۰ ق) می‌باشد که قبل از ۲۶۰ ق به بغداد هجرت کرد.^۴ کمی بعد از سفر ابو حاتم به اصفهان، فردی به نام احمد بن عبدالعزیز عجلی قدرت را در این سرزمین به دست آورد. او از تاریخ ۲۶۶ تا ۲۸۰ ق بر اصفهان حکومت می‌کرد.^۵ احمد توانست امنیت اجتماعی را در اصفهان حفظ کند. به طوری که در سال ۲۶۷ ق توانست حمله یک فرمانده ترک نژاد به نام کیتلغ به اصفهان را دفع کند.^۶ ابن خردادبه (که کتابش را در اوایل حکومت احمد بن عبدالعزیز نگاشته)

۱. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۳، ص ۲۶۶.

۲. ذهبی، تاریخ اسلام، ۲۰۰۳ م، ج ۷، ص ۵۳۳.

۳. مافروخی، محاسن اصفهان، ۱۳۲۸، ص ۱۱۲.

۴. سمعانی، الانساب، ۱۹۶۲ م، ج ۱، ص ۱۰۶ و ۱۰۷. بر اساس گزارش سمعانی، تمام مشایخ محمد بن حسین از علمای بغداد بوده و حد فاصل سال‌های ۲۶۰ الی ۲۷۰ وفات یافته‌اند؛ از جمله محمد بن موسی، أبو جعفر الحرشی (م. ۲۶۱ الی ۲۷۰ ق) (ذهبی، تاریخ اسلام، ۲۰۰۳ م، ج ۶، ص ۴۲۵؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ۲۰۰۲ م، ج ۴، ص ۳۹۲). أحمد بن محمد بن هانی الفقیه، أبو بکر الأثرم الطائی (م. ۲۶۱ الی ۲۷۰ ق) (ذهبی، تاریخ اسلام، ۲۰۰۳ م، ج ۶، ص ۲۷۵) الحسن بن محمد بن الصباح أبو علی الزعفرانی (م. ۲۶۰ ق)، خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ۲۰۰۲ م، ج ۸، ص ۴۲۱. با توجه به این شرایط می‌توان گفت که محمد بن حسین حداقل پیش از تاریخ ۲۶۰ ق به بغداد آمده است.

۵. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۴، ج ۹، ص ۵۴۹ و ج ۱۰، ص ۳۳.

۶. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۸۲، ج ۱۰، ص ۴۴۱۵.

در خصوص اصفهان چنین گزارش می دهد: «اصفهان از نظر نیکویی و خرمی بهترین است».^۱

حفظ امنیت اجتماعی در اصفهان به دست احمد بن عبدالعزیز موجب امنیت اقتصادی و رونق آن شد. گزینه این مطلب، گزارش ابن خردادبه است که میزان خراج اصفهان را ۷ میلیون درهم گزارش می دهد.^۲ با توجه به مقدار بالای خراج اصفهان می توان گفت که این سرزمین در سایه حکومت بنی دلف (۲۱۰-۲۸۵ ق)، خاصه در حوزه کشاورزی، دوران شکوفایی را تجربه می کرده است. در کنار کشاورزی، تجارت نیز در ایام حکومت احمد بن عبدالعزیز رونق داشته است. مافروخی می گوید که احمد بن عبدالعزیز در سال های نخست حکومت، با مردم اصفهان به روش پسندیده رفتار می کرد و رعیت نواز بود.^۳ در این دوره شاهد مهاجرت علما از سایر نقاط به اصفهان هستیم. ابویحیی عبدالرحمن بن محمد بن سالم از محدثان ری، قبل از سال ۲۶۹ ق به اصفهان هجرت کرده است.^۴ همان طور که پیش از این گفته شد، بر اساس اطلاعات ارائه شده، عراق یکی از کانون های محدثان در قرن سوم بوده است. یکی از قرائن برای عدم مهاجرت محدثان اصفهانی (حدفاصل سال های ۲۶۰ تا ۲۸۰) به عراق، استناد به فهرست شاگردان علمای مشهور عراق می باشد. ابو داوود، نویسنده یکی از کتب شش گانه معروف اهل سنت، در سال ۲۷۱ ق از بغداد به بصره رفت و در سال ۲۷۵ ق وفات یافت.^۵ هیچ یک از شاگردان وی اصفهانی نبوده اند.

۱. ابن خردادبه، مسالک و ممالک، ۱۳۷۱، ص ۱۵۸.

۲. همان، ص ۲۴.

۳. مافروخی، محاسن اصفهان، ۱۳۲۸، ص ۸۳.

۴. ابو شیخ اصفهانی، ۱۹۹۲ م، ج ۳، ص ۵۳؛ تاریخ دقیق خروجش از ری مشخص نیست، اما بر اساس قراینه ای می توان گفت که پیش از تاریخ ۲۶۹ ق از ری خارج شده به اصفهان رفته است. آن گزینه باز می گردد به یکی از شاگردانش محمد بن أحمد بن إبراهیم، ابو احمد العسال اصفهانی می باشد (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۰، ص ۵۱۷) که در سال ۲۶۹ ق متولد شد (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۲، ص ۱۳۳)

۵. بغدادی، تاریخ بغداد، ۱۴۱۷ ق، ج ۹، ص ۶۰.

به غیر از مهاجرین، شاهد حضور و فعالیت محدثان تاجرپیشه در اصفهان و عدم مهاجرتشان به سایر نقاط هستیم. به عنوان نمونه، جعفر بن محمد بن جعفر الیزدی (م. ۲۶۶ق) از محدثان و تاجران اصفهانی^۱ می باشد. از عوامل حفظ امنیت اجتماعی اصفهان سرکوب شورش عبدالله بن ابراهیم مسمعی توسط حاکم اصفهان، بدر حمای در سال ۲۹۵ق می باشد.^۲ بدر حمای مردی عادل و نیک سیرت بود. از جمله کارهای نیک او که اهالی اصفهان را خشنود ساخت، این بود که ورود لشکریان به خانه های مردم را جز با اجازه صاحب خانه ممنوع کرد.^۳ در سایه حکومت بدر حمای، امنیت اجتماعی اصفهان حفظ شده و به دنبال آن، امنیت اقتصادی نیز به دست آمد. ابن فقیه میزان مالیات اصفهان را هفت میلیون درهم نقل می کند.^۴ طبق روایات ابن فقیه، حبوبات اصفهان چندین برابر شهرهای دیگر می باشد.^۵ ابن فقیه در جای دیگری، در قالب نقل قول شعری از شعراء، به برخی محصولات تولیدی اصفهان اشاره می کند: «اصفهان راست زعفران».^۶ طبق گزارش ابن رسته (تاریخ نگارش کتابش ۲۹۰ق) اصفهان به قدری در وضعیت مطلوب قرار داشت که برای سکونت پادشاه و رعیت مناسب بود.^۷ حکومت توجه خاصی به اجرای برنامه هایی در جهت بهبود وضعیت کشاورزی و بهره برداری از این منبع درآمد داشت؛ به طوری که ساخت مخازنی برای نگه داری آب یا محصولات در اصفهان که موجب می شد میوه های اصفهان، مانند انگور و یا گلابی، یک سال نگه داری

۱. ابونعیم، تاریخ اصفهان، ۱۹۹۰م، ج ۱، ص ۲۹۸.

۲. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۷۵م، ج ۱۵، ص ۶۷۷؛ نتیجه این جنگ نقل نشده، اما چون بدر حمای از تاریخ ۲۹۵ تا ۳۰۰ق هم چنان حاکم اصفهان بوده (ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ۱۹۹۵م، ج ۷۱، ص ۳۶۱؛ ذهبی، تاریخ اسلام، ۲۰۰۳م، ج ۷، ص ۲۳۴؛ ابونعیم، تاریخ اصفهان، ۱۹۹۰م، ج ۱، ص ۲۸۷) می توان گفت که او توانسته است شورش راسکوب کند.

۳. ابونعیم، تاریخ اصفهان، ۱۹۹۰م، ج ۱، ص ۲۸۷.

۴. ابن فقیه، البلدان، بی تا، ص ۹۸.

۵. همان، ص ۱۰۴.

۶. همان، ص ۱۰۱.

۷. ابن رسته، اطلاق النفیسه، ۱۳۶۵، ص ۱۸۰.

شوند.^۱ در چنین شرایطی، نقاط مختلف اصفهان مشغول زراعت بودند؛ مانند روستای انجان و اردستان.^۲ ابن رسته تصریح می‌کند که:

مقدار خراج آن ۱۰ میلیون و سیصد هزار درهم می‌باشد و این غیر از منافع ضیاع‌هایی است که شرطی ساخته شده‌اند. این قریه‌ها در وسعت و زیادی محصول هم پایه شهر هستند اما هوایش پاک تر است.^۳

برخی محصولات تولیدی - کشاورزی اصفهان، طبق گزارش ابن رسته بدین قرار می‌باشند: سیب، به، عسل، زعفران و صمغ.^۴ داده‌های ذکر شده نشان‌دهنده رونق بخش کشاورزی اصفهان در ایام حکومت بدر حمای هستند. در اواخر قرن سوم، شاهد جذب گروهی از محدثان از سایر مناطق و هجرتشان به اصفهان می‌باشیم. به عنوان نمونه، اسحاق بن اسماعیل بن عبدالله بن زکریا المَدَحِجِی، از علمای رمله در شام بود که در سال ۲۸۸ ق به اصفهان هجرت کرد.^۵ در سال ۲۹۱ ق نیز ابویحیی عبدالرحمن بن محمد، امام مسجد جامع اصفهان، وفات یافت. او از اهالی ری بود که به اصفهان هجرت کرد. ذهبی برای معرفی او از تعابیر حافظ، علامه و مفسر استفاده کرده است.^۶ تاریخ دقیق هجرت او از ری به اصفهان مشخص نیست، اما به نظر می‌رسد حداقل یک سال قبل از مرگش در اصفهان بوده است.^۷

سلیمان بن احمد طبرانی (م ۳۶۰ ق)، از علمای معروف اهل سنت و صاحب کتاب معجم الکبیر، که به اصفهان هجرت کرد و به مدت ۶۰ سال در آن شهر

۱. ابن رسته، اطلاق النفیس، ۱۳۶۵، ص ۱۸۴.

۲. همان، ص ۱۸۱ - ۱۸۲.

۱. همان، ص ۱۸۲.

۴. همان، ص ۱۸۵.

۵. ابو نعیم، تاریخ اصفهان، ۱۹۹۰ م، ج ۱، ص ۲۶۱.

۶. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۳، ص ۵۳۰.

۷. آن قریه چنین است که یکی از شاگردان او ابو القاسم طبرانی است (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۳، ص ۵۳۰).
به نقل از ابو نعیم، طبرانی یک بار در سال ۲۹۰ ق سفری به اصفهان داشت (ابو نعیم، تاریخ اصفهان، ۱۹۹۰ م، ج ۱، ص ۳۹۳).

مشغول کارهای علمی شد.^۱ با توجه به سخن ذهبی، می‌توان گفت که طبرانی در سال ۳۰۰ ق به اصفهان هجرت کرده است. جدا از جذب اهل حدیث، در اواخر قرن سوم، شاهد حضور و فعالیت محدثان تاجر اصفهانی هستیم. به عنوان نمونه، جعفر بن محمد بن یعقوب الإصبهانی (م. ۳۰۰-۳۱۰ ق)^۲ یا ابو عبد الله محمد بن شعيب (م. ۳۰۰ ق)^۳ از محدثان و تجار اصفهان بوده‌اند.

نه تنها اصفهان، بلکه سرزمین ری نیز در اواخر قرن سوم دارای رونق اقتصادی بود. در تاریخ ۲۷۵ ق، شخصی به نام احمد بن حسن ماردانی ری را تصرف نمود.^۴ یاقوت حموی (م. ۶۲۶ ق) در مورد او می‌نویسد:

حمد بن حسن ماردانی بر ری غلبه یافت و تشیع را آشکار کرد و اهالی ری را تکریم نمود

و به آن‌ها نزدیک شد و مردم نیز با تصنیف کتاب‌هایی به وی تقرب می‌جستند.^۵

غلبه ماردانی، جدا از تأثیراتی که بر اوضاع مذهبی ری گذاشت، به واسطه عملکردش می‌تواند قرینه‌ای بر بهبود وضعیت اجتماعی - اقتصادی این سرزمین باشد؛ مطلبی که این تحلیل را تقویت می‌کند، گزارش یعقوبی است. در بخشی از روایات یعقوبی چنین آمده:

برای سرزمین ری، به واسطه بسیاری آب‌ها، میوه‌ها و باغ‌ها و درختان آن بسیار شده است. مبلغ خراج ری ده میلیون درهم می‌باشد.^۶

حکومت ماردانی بیش از ۲ سال طول نکشید؛ چرا که رافع بن هرثمه حد فاصل سال‌های

۲۷۷ تا ۲۷۸ ق بر ری مسلط بود.^۷ رافع، بعد از سلطه بر این شهر، دست به سلسله اقدامات

۱. ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۶، ص ۱۲۱ و ۱۲۹.

۲. ذهبی، تاریخ اسلام، ۲۰۰۳ م، ج ۷، ص ۱۷۷.

۳. ابو شیخ اصفهانی، طبقات المحدثین، ۱۹۹۲ م، ج ۴، ص ۴۳.

۴. حموی، معجم البلدان، ۱۹۹۵، ج ۳، ص ۱۲۱.

۵. همان.

۶. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۳۵۶، ص ۵۱-۵۲.

۷. ابن فقیه، البلدان، بی‌تا، ص ۱۰۶.

عمرانی زد. ابن فقیه همدانی به برخی از اقدامات او در زمینه مرمت بناها اشاره کرده و چنین نقل می‌کند:

دژ زینبیدی (زینبیدی) بر مسجد جامع و دارالاماره مشرف بود. ویران شده بود. رافع بن

هرثمه به سال ۲۷۸ ق آن را تعمیر کرد.^۱

حکومت ماردانی و رافع در مجموع موجب رونق اقتصادی ری شد. حکومت رافع نیز، مانند ماردانی، بیش از ۲ سال طول نکشید. در سال ۲۷۸ ق، ولیعهد خلیفه عباسی (علی بن معتضد) به عنوان حاکم ری و مناطقی چون قزوین و قم انتخاب گشت.^۲ در دوران حکومت ولیعهد، سرزمین ری به جهت اقتصادی در رونق قرار داشته است؛ چراکه عبیدالله بن سلیمان بن وهب که در دوران خلافت معتمد (۲۵۶ - ۲۷۹ ق) و معتضد (۲۷۹ - ۲۸۹ ق) وزیر بود، در تاریخ ۲۸۱ ق، برای جمع‌آوری خراج سفری به ری انجام داد. مردم ری تمام و کمال مالیاتی که مقرر بود را پرداخت کردند^{۳، ۴}؛

ابن فقیه در خصوص رونق اقتصادی سرزمین ری چنین نقل می‌کند:

ری دروازه تاجران است ... بازرگانان از راه دریا، از مشرق به مغرب و از مغرب به مشرق، سفر کنند و دیبا و خز خوب از فرنگ به فرماآرند و از قلزم به دریا شوند ... تا به خلیج خزر رسند. حاکم خزر از آنان ده یک بگیرد. آنگاه به دریای خراسان روند. بدین سان چه بسا، به گرگان آیند و همه کالاهایشان بفروشند و همه به ری آید و شگفت تر این که ری شاهراه جهان است.^۵

۱. همان.

۲. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۷۵، ج ۱۵، ص ۶۶۵۶.

۳. قمی، تاریخ قم، ۱۳۶۱، ص ۱۸۴.

۴. تاریخ دقیق سفر عبیدالله به شهر ری مشخص نیست، اما با توجه به سفر معتضد عباسی به نقاط مرکزی ایران در سال ۲۸۱ ق و واگذاری حکومت اصفهان به عمر بن عبدالعزیز ابی دلف در این سفر، به نظر می‌رسد این اتفاق در سال ۲۸۱ ق بوده است (طبری، تاریخ طبری، ۱۳۷۵، ج ۱۵، ص ۶۶۵۶).

۵. ابن فقیه، البلدان، بی تا، ص ۱۰۷ و ۱۰۸.

این گزارش نشان دهنده رونق اقتصادی ری، از جهت حجم تجارت داخلی و خارجی است. چنین موقعیتی موجب مهاجرت محدثان به ری شده است؛ به عنوان نمونه، محمد بن ایوب بن ضریس^۱، در سال ۲۹۳ از خراسان به ری هجرت کرد.^۲

۲-۲. عوامل دفع محدثان

در اواسط قرن سوم، سرزمین ری صحنه رقابت های سیاسی - نظامی بین طاهریان و علویان طبرستان^۳ و هم چنین خلافت عباسی و حکومت بنی دلف بود^۴ و هجوم فرماندهان سرکش^۵ و هم چنین وقوع شورش در سال ۲۵۲ ق و کشتار در ری،^۶ این سرزمین را دچار ناامنی کرده بود که یکی از پیامدهای این وضعیت، کاهش میزان مالیات بود. به طوری که در سال های ۲۵۵ و ۲۵۶ ق حکومت ری در اختیار موسی بن بغای ترک بود. در سال ۲۵۶ ق، موسی بن بغا خراج ری را، که ۵۰۰ هزار درهم بود، به سوی بغداد فرستاد.^۷ با مقایسه میزان مالیات جمع آوری شده با سال های دیگر، می توان گزارش ارائه شده را نشانه بحران مالی سرزمین ری دانست؛ چراکه مالیات ری در سال های ۲۱۱ و ۲۱۲ ق، ۱۰ میلیون درهم بوده است.^۸ به دلیل چنین شرایطی، بی جهت نبوده که مردم ری داوطلبانه

۱. یکی از شاگردش فردی به نام عبدالله بن محمد بن عبدالوهاب، از اهالی نیشابور بود (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۶، ص ۴۲۸). این فرد در سال ۳۸۱ ق ۹۳ سال داشت (ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۱۹۸۵ م، ج ۱۶، ص ۴۲۸). با توجه به این شرایط تاریخ تولد او می بایست در حدود سال ۲۸۸ ق باشد. اگر فرض کنیم که در ۵ سالگی محمد بن ضریس، با شاگردش دیدار کرده، می توان گفت که محمد بن ضریس حداقل تا تاریخ ۲۹۳ ق هم چنان در نیشابور بوده و سپس به ری هجرت کرده است.

۲. ذهبی، تذکره الحفاظ، ۱۹۹۸ م، ج ۲، ص ۱۶۰.

۳. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۴، ج ۱۴، ص ۶۱۳۹ و ۶۱۴۰، ج ۱۵، ص ۶۷۱۴؛ ابن اسفندیار، تاریخ طبرستان، ۱۳۶۶، ص ۲۵۲.

۴. طبری، همان، ج ۱۴، ص ۶۲۶۲ - ۶۲۶۳.

۵. طبری، همان، ج ۱۶، ص ۶۴۸۵ و ۶۴۸۶، ج ۱۵، ص ۶۷۲۴؛ ابن اثیر، الكامل فی التاریخ، ۱۳۸۲، ج ۱۰، ص ۱۳۸۲، ص ۴۴۶۵.

۶. طبری، همان، ج ۱۴، ص ۶۲۶۲.

۷. طبری، همان، ص ۶۳۰۳ - ۶۳۰۴.

۸. ابن خردادبه، مسالک و ممالک، ۱۳۷۱، ص ۳۱.

از سردار خلیفه عباسی، موسی بن بغا، درخواست کردند که در منطقه آنان مانده و به بغداد بازنگردد^۱.

یکی از پیامدهای درگیری‌های نظامی، عدم رونق تجارت بود؛ ابن خردادبه (تاریخ نگارش کتابش ۲۷۲ق) در گزارش‌های خود در باب ری، هیچ اشاره‌ای به رونق اقتصادی این شهر نکرده است.^۲ بنابر گزارش ابن فقیه (اواخر قرن سوم)، نرخ کالا در ری نیز گران بود.^۳ به احتمال زیاد این گرانی مولود نوع رفتار ظالمانه حاکم این سرزمین در اخذ باج از مسافرین بوده است.^۴ در چنین شرایطی، برخی از علمای ری تا مدت‌ها در سایر نقاط زندگی کرده و سپس به موطن خویش بازگشتند. به طور مثال، محمد بن ایوب بن ضریس رازی، بعد از تاریخ ۲۹۳ق و بعد از فروکش کردن ناآرامی‌ها، به ری بازگشت.^۵

نتیجه‌گیری

عوامل جذب محدثان به ری و اصفهان رابطه نزدیکی با امنیت اجتماعی - اقتصادی این دو شهر داشته است. این عوامل به زیرمجموعه‌هایی چون، اقدامات امنیتی در اصفهان، مانند ممانعت از ورود بی‌اجازه سربازان به خانه‌های مردم و یا سرکوب شورشیان، و تخفیف مالیاتی در ری به دستور خلفای عباسی بررسی کرد. البته به دلیل عواملی چون استقرار حاکمان قدرتمند در اصفهان، همچون خاندان بنی دلف و یا بدر حمای، و نیز آشوب‌های سیاسی - نظامی شدیدتر در سرزمین ری، جلوه‌های مختلف حیات اقتصادی اصفهان، همچون تجارت و کشاورزی، از رونق بیشتری برخوردار بود. نتیجه این امر، جذب تعداد بیشتری از محدثان به اصفهان نسبت به ری بوده است.

۱. طبری، همان، ص ۶۳۰۳ - ۶۳۰۴؛ موسی بن بغا درخواست مردم ری را قبول نکرده و به بغداد رفت.

۲. ابن خردادبه، مسالک و ممالک، ۱۳۷۱، ۲۶، ۳۵، ۴۳، ۱۵۸ و ۱۶۴

۳. ابن فقیه، البلدان، بی تا، ص ۱۱۲ و ۱۱۳

۴. ابن رسته، اعلاق النفیسه، ۱۳۶۵، ص ۱۹۷

۵. قرینه آن، پیش از این ذکر شد.

در خصوص عوامل دفع محدثان نیز، با وجود گرانی کالا در اصفهان، عواملی آشوب‌های سیاسی - نظامی شدید و نیز وقوع حوادث طبیعی مخرب در سرزمین ری، تعداد شدت تعداد بیشتری از محدثان ری نسبت به اصفهان به سایر نقاط هجرت کردند.

مذهب	سال خروج	محدثان اصفهانی که به سایر نقاط هجرت کردند	مذهب	سال ورود	مسافرین و مهاجرین به اصفهان
اهل سنت	۲۴۴ هـ	أَبُو بَشِيرٍ دَوْلَابِي مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ	اهل سنت	۲۰۰ هـ	أَيُّوبُ بْنُ عُرْوَةَ الْقُرَجِيُّ
اهل سنت	۲۴۶ هـ	ابراهيم بن يوسف هسنجانی	اهل سنت	۲۰۰ هـ	أَبُو عَلِيٍّ زَيْدُ بْنُ وَقْدٍ الْبَصْرِيُّ
			اهل سنت	۲۹۳ هـ	محمد بن ایوب بن ضریس رازی
اهل سنت	۲۱۸ هـ	حیان بن بشر	اهل سنت	۱۹۵ هـ	حسین بن حفص همدانی
اهل سنت	۲۲۰ هـ	محمد بن إسحاق بن ماهان الْمُشَوَّحِي	اهل سنت	۲۰۶ هـ	بَكْرُ بْنُ بَكَّارٍ أَبُو عَمْرٍو
اهل سنت	۲۶۰ هـ	محمد بن حسین بن إبراهيم عجلان أبو شيخ الأصبهانی	اهل سنت	۲۱۲ هـ	احمد بن یونس المسیب الکوفی
			اهل سنت	۲۱۶ هـ	أَبُو الْحَسَنِ مُحَمَّدُ بْنُ بَكِيرٍ بْنِ وَاصِلٍ
			اهل سنت	۲۸۸ هـ	اسحاق بن اسماعیل بن عبدالله بن کریا الْمَذْجَجِي
			اهل سنت	۲۹۰ هـ	ابویحیی عبدالرحمن بن محمد
			اهل سنت	۳۰۰ هـ	سلیمان بن احمد طبرانی
			اهل سنت	۲۲۵ هـ	ابو مسعود احمد بن فرات رازی
			اهل سنت	قبل از ۲۳۰ هـ	ابو ایوب سلیمان بن داود شاذکونی

مذهبی	سال خروج	محدثان اصفهانی که به سایر نقاط هجرت کردند	مذهب	سال ورود	مسافرین و مهاجرین به اصفهان
			اهل سنت	۲۳۰ هـ	سَهْلُ بْنُ عُثْمَانَ أَبُو مَسْعُودٍ الْعَشْكَرِي
			اهل سنت	۲۴۲ هـ	حُمَيْدُ بْنُ مَسْعَدَةَ
			اهل سنت	قبل ۲۶۹ هـ	أَبُو يَحْيَى عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَالِمٍ

منابع

- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۲). الکامل فی التاریخ. ترجمه حمید رضا آذیر. تهران: اساطیر.
- ابن اسفندیار، محمد بن حسن (۱۳۶۶). تاریخ طبرستان. به کوشش عباس اقبال. تهران: کلاله خاور.
- ابن خردادبه (۱۳۷۱). مسالک و ممالک. ترجمه سعید خاکوند. موسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل.
- ابن خلکان، ابو العباس شمس الدین احمد (۱۹۹۴م). وفيات الاعیان. به کوشش احسان عباس. بیروت: دار صادر.
- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۳۶۵). اعلاق النفیسه. ترجمه حسین قره چانلو. تهران: امیر کبر.
- ابن عساکر، أبو القاسم علی بن الحسن (۱۹۹۵ م). تاریخ مدینه دمشق. به کوشش عمرو بن غرامة. بیروت: دار الفکر.
- ابن فقیه، مختصر البلدان (بی تا). بیروت: عالم الکتب.
- ابو شیخ اصفهانی، ابو محمد عبدالله (۱۹۹۲م). طبقات المحدثین بأصفهان. به کوشش عبد الغفور عبد الحق حسین. بیروت: الرسالة.
- ابو نعیم، احمد بن عبدالله (۱۹۹۰م). تاریخ اصفهان. به کوشش سید حسن کسروی. بیروت: دار الکتب.

خطیب بغدادی، أبو بکر أحمد بن علی (۲۰۰۲ م) تاریخ بغداد، به کوشش بشار عواد. بیروت: دار الغرب الإسلامی.
حسنی رازی، صفی الدین مرتضی (۱۳۱۳ ق). تبصرة العوام فی معرفة مقالات الانام، به کوشش محمد
اقبال. تهران: اساطیر.

دینوری، ابو حنیفه (۱۳۴۶). اخبار الطوال. ترجمه صادق نشات. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
ذهبی، شمس الدین أبو عبد الله محمد (۱۹۹۸ م). تذکره الحفاظ. بیروت: دار الکتب العلمیه.
ذهبی، شمس الدین ابو عبد الله محمد (۲۰۰۳ م). تاریخ اسلام، به کوشش بشار عواد. بیروت: دار الغرب الإسلامی.
ذهبی، شمس الدین ابو عبد الله محمد (۱۹۸۵ م). سیر أعلام النبلاء. به کوشش گروهی از محققان.
بیروت: الرسالة.

رازی، أبو محمد عبد الرحمن بن محمد (۱۹۵۲ م). الجرح والتعديل. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
راغب اصفهانی، أبو القاسم الحسین بن محمد (۱۴۲۰ ق). محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء
والبغاء. بیروت: دار الأرقم.

زركلی، خیرالدین بن محمود (۱۹۸۰ م). الأعلام. بیروت: دار العلم للملایین.
سمعانی، عبد الکریم بن محمد (۱۹۶۲ م). الأنساب. به کوشش عبد الرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی
ودیگران. حیدرآباد: مجلس دائرة المعارف العثمانیه.
صفدی، صلاح الدین خلیل بن أبی بک (۲۰۰۰ م). الوافی بالوفیات. به کوشش أحمد الأرناؤوط وترکی.
بیروت: دار إحياء التراث.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۴). تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.
طوسی، خوجه نظام الملک (۱۳۴۴). سیاست نامه. به کوشش محمد قزوینی. تهران: کتابفروشی زوار.
عاملی، سعید رضا (۱۳۹۰). مطالعات شهرری. تهران: دانشگاه.
قمی، حسن بن محمد (۱۳۶۱). تاریخ قم. ترجمه به فارسی حسن بن علی بن عبد الملک (در سال
۸۰۵ ق). به کوشش جلال الدین طهرانی. تهران: توس.

مافرخی، فضل بن سعده (۱۳۲۸). محاسن اصفهان. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.
مزی، جمال الدین یوسف بن عبد الرحمن (۱۹۸۰ م). تهذیب کمال. به کوشش بشار عواد. بیروت: الرسالة.